

Bódán Zsolt: Néprajzi jegyzetek egy gyimesfelsőlóki vízimalomról

A gyimesközéplóki tanárember Tankó Gyula néprajzi írásában szülőföldjét nemegyszer mint patakországot említi.¹ Kétszeresen is jogos és találó ez az elnevezés, hiszen a gyimesi csángók a Szellő hegy lábától eredő Tatros és az abba a hegyek közül mindkét oldalról beleömlő számos kisebb-nagyobb patak mentén megtelepedve élnek. Másfelől a patak szó nem csak magát a vízfolyást jelenti, hanem az utcák megjelöléséül is szolgál (Pl. Antalok pataka, Kápolna pataka stb.)² Egy jó fél évszázaddal ezelőtt azonban nemcsak patakországnak, malomországnak is nevezhették volna ezt a vidéket. A gyors folyású hegyi patakok mellett ugyanis malmok sokasága örölte a csángók egyik legfontosabb eledelként számon tartott puliszkának való *terebúzá*t (kukoricát), a kenyérnekvaló búzát vagy rozst illetve az állatok számára a szemestakarmányt. Bár az emlékezetben még elevenen élnek, mára a malmokból csak mutatóban maradt néhány. Olyan pedig, amelyik még nincs leszerelve, napjainkban is működőképes, sőt használatban is áll, tudtommal csak egy van. Gyimesfelsőlókon Görbe pataka fejében a Bódor család tulajdonában lévő felülcsapós, egykőpáros lisztelőmalom.³ Ennek a ritkaságszámba menő népi-ipari emlékeknek és hozzá kapcsolódóan a molnármesterség még fellelhető adatainak a bemutatására vállalkozom az alábbiakban.

Adatok a malom történetéből

Az emlékezet szerint a malmot a család egyik felmenője Bódor János építette a kőpadon bevéssett évszám tanúsága szerint 1873-ban, s az mindvégig a Bódorok tulajdonában állt. A XX. század elején a jelenlegi tulajdonos nagyapja, Bódor János Molnár birtokolta s ott családtagjai, elsősorban négy fia segítségével dolgozott. Míg a többi fiúnak másfelé építettek, apja halála után a legkisebbik, Bódor György Molnár örökölte a malmot s azt kezdetben bátyjával Péterrel üzemeltette, majd annak elköltözése után feleségével. Egyetlen gyermekük János a mai tulajdonos, ahogy felcseperedett kezdett segíteni a malomban. „*Tizenegy éves koromtól kezdtem emelgetni a zsákokat, akkor megismertem a tájat, akkor kezdtem vilegetni haza az egyéneknek s hozni el s vinni. Úgy a nyakamba szokott a hám, hogy azutántól húzom*”(2). 1971-es csikszeredai munkavállalása után a molnárkodás ismét elsősorban az öregek kötelessége lett, bar amikor lehetett ő is bekapcsolódott a munkákba. A malmot végül apja 1987-es halála után örökölte és azóta felesége segítségével üzemelteti. „*Hát az édesapámmal ketten dogoztunk s még a feleségem es, én ha valamerre el kellett menjek, ő segített édesapámnak. Míg bírta, édesanyám es, mer ugye érezte ő es, hogy a liszt, hogy kellett, ugye tapasztalatból, ugye egy életet eltöltött mellette.*”(2)

Az elmúlt évszázad során a malmok iránti igény jelentősen megváltozott Gyimesben. Tankó Béla Csula visszaemlékezései szerint csak Gyimesközéplókon harminc vízimalom működött a II. világháború előtt, míg az 1980-as évekre csak tíz maradt s azok forgalma is jelentősen visszaesett. Gyimesfelsőlókon hasonló folyamat játszódott le. A Bódor malomban is volt olyan időszak amikor éjjel-nappal járt. „*Régebb több vót, régebb több vót. Éj s nap ott haltunk szerre, mer gyorsan járta le. Ha itt lefeküdtünk s elaludtunk, akkor azt mar nem hallottuk, hogy nem jól jár. Hogyha lejárt, akkor ott kellett lenni, akkor meg kellett önteni meg felmenni a zsákba. Sokat haltam én a malom küszöbin, hogy menjen éjjel es.*”(1) „*Amikor úgy beleindultunk, vót rendesen. Még olyan es vót, itt es teli vót a verenda, sürven mindenütt. Nem tudtuk megmondani, hogy mikorra lesz készen. Nem lehetett, nem győztük. Eleget ment éjjel-nappal, nem győztük.*”(2) A változást az 1970-es évek vége hozta, mikortól apadni kezdett a forgalom, majd az 1980-as évek végétől drasztikusan visszaesett. Napjainkban a malomnak mindössze egy állandó megrendelője van, egy sertéstelepet üzemeltető felsőlóki gazda, aki kukoricát öröltet az állatok számára viszonylagos rendszerességgel. A változást magyarázza egyrészt az elektromos darálók (*kalapácmalom*) rohamos elterjedése az elmúlt két évtizedben⁴, valamint az a tény, hogy a románok mostanában már házhoz szállítják a lisztet és a csángók inkább azt vásárolják, mint a szemes terményt. A Bódor malom egyébiránt 1971-től engedély nélkül működik, mivel az utána fizetendő állami adók, melyekről később részletesen szó lesz, szinte gazdaságtalanná tették az üzemeltetését.

A ma is álló malomház az 1950-es években (kb. 1954) épült, előtte egy kisebb kalibaszerű építmény vette körül a malomszerkezetet egy oldalszobával. „*Egy régi sik elejű ház vót, az egyik felibe vót a malomház s a másik felibe laktak, s közajtó vót keresztül s úgy járhattak átal a házbul a malomba.*”(2) Hogy korábban voltak-e

¹ TANKÓ GY. 1992, 2001

² A Tatros és a bele ömlő számos patak részletes ismertetését Gyimes földrajzi-gazdasági jellemzésével egyetemben ld. DOBOS F. 1939.

³ Gyimesközéplókon további két malom található, melyek még alig egy éve is használatban voltak s bizonyos javítások elvégzése után ismét működőképesek lennének: A Tatros mellett lévő Tankó Béla Csula, valamint a hidegségi Csillag Anna malma.

⁴ Jellemző példa: Tankó Béla Csula a mar használaton kívüli malmába állította be az elektromos darálót.

nagyobb átalakítások a malom szerkezetén nem lehet tudni, az elmúlt ötven évben azonban három komolyabb változtatás történt. A 60-as évek közepén (kb. 1966) az eredeti fafogas-bélkerekes meghajtást a modernebb szíjhajtásra szereltek át. A 70-es évek második felében az addigi nyitott káva helyett zártat tettek fel új garattal és garattartóval. Végezetül néhány évvel ezelőtt(1998) a vízkereket és annak tengelyét az addigi fa helyett fémre cserélték.

A malomház és a malom szerkezetének leírása

A malomház rakott kő alapra szögletesre faragott boronából fecskefarkas lapolással épített L alaprajzú, padlásolt, szarufás-sátortetős épület. A falak a vízkerék felől és hátul deszkával borítottak, máshol be vannak vakolva. Az épület három nagyobb helyiségre tagolódik: az első a tisztaszoba, a középső a malomrész, míg a hátsó a lakószoba. Mindháromba a fedett, üveges verandáról lehet bejutni. Ezek mellett a lakószobából egy kisebb kamra nyílik.

A malomrészbe belépve a legelső ami a szemünkbe ötlük a szoba többszintes beosztása. A legelső szintre, mely rögtön az ajtó mellett balra helyezkedik el 4 lépcső vezet le. Ez a legmélyebb rész a szoba mintegy negyedét teszi ki. Itt található a *lisztelő*, az a nagyméretű láda, melybe őrlés után a *csorgón* keresztül a liszt hullik, valamint a malomkövek távolságát szabályozó állítószervezet, és innen lehet bejutni a kőpad alá a szíjhajtáshoz is. A második a padlószint, mely ugyancsak a szoba (jobboldali) negyedét teszi ki. Innen két lépcső vezet fel a *kőpadra*, amely a helység utca felőli felét foglalja el. A kőpad nevét onnan kapta, hogy ezen nyugszik a malom alsó köve. A kőpadról két lépcsőfokkal magasabban helyezkedik el az ún. *színpad*, éppen a legelső szint fölötti területen. Mikor a malom még mindennapi használatban állott itt tartották zsákokban az őrlésre váró terményt vagy az elkészült lisztet. Ma egyéb a molnársághoz szorosabban nem kapcsolódó eszközök találhatók itt.

Magának a malomszerkezetnek az őrléshez közvetlenül kapcsolódó részei a következők. Legfelül van a fejre állított csonkarombusz alakú *garat*, melybe az őrlőt töltik. Stabílan tartását egy szépen esztergált négy lábú állvány az ún. *garattartó* biztosítja. A garat torkában egy V alakú fát találunk, melyhez egy a garat szélén átvetető vékony kötélén egy *harang* kapcsolódik. Ez gyakorlatilag egy jelzőberendezés, feladata, hogy mikor lejárt a malom, arra felhívja a molnár figyelmét. Működési elve a következő: amikor a garatban van termény, az a villásfát súlyával lenyomja s ezáltal a harangot megemeli, ha az őrlő elfogyott, a fa felemelkedik, így a harang lejjebb kerül és hozzáérve a forgó malomkőhöz harangozni kezd. A garat alatt vízszintesen helyezkedik el a *tejke*, a szemadagoló berendezés, melyet a hozzá függőlegesen kapcsolódó, másik végén a malomkövel excentrikusan összekötött, bordás *hajtófa* mozgat jobbra és balra, ezáltal biztosítva a szemek egyenletes hullását. A fentebb említett garattartó lábai a *káva* tetején állnak. A káva a malomköveket körülvevő faborítás. Körben és felül is teljesen zárt, leszámítva azt a részt, amelyen keresztül a szemek a kövek közé jutnak. Az 1970-es évek elején történt csere előtt a káva felül nyitott volt, a malom így őrlés közben hatalmas port kelve nagyban megnehezítette a molnár munkáját. „*Vót ez a régi, porzott tudja, nem vót úgy lefedve, mint ez. Ugye az úgy porzott tudja, mikor így gabonát őrltünk, máskor es, de akkor aztán ha gabonát találtunk őrlni, száraz gabonát, akkor úgy porzott, hogy az ember alig bírta.*”(2) A cseréhez felhasznált új fedett kávéhoz és garathoz a Bódor család egy Sántatelekiben leszerelt malomból jutott hozzá. A régi alkatrészek továbbra is megvannak. A nyitott káva a falon felakasztva, míg a többi tartozék a padláson várja, hogy szükség esetén újra használatba kerüljön. A káva oldalán egy racsnis állítószervezet található, mellyel a tejke dőlésszögét és ezáltal a kövek köze jutó szem mennyiségét lehet szabályozni. A malomszerkezet eddig leírt részei mind fenyőfából készültek.

A szemek egy felül kissé öblösebb fém csövön keresztül jutnak a malomkövek közé, melyek közül az alsó a kőpadon fekszik, a felső pedig a *perpencéhez* (ld. később) kapcsolódik. Átmérőjük 90 cm, s a forgásirány az óramutató járásával megegyező. Az alsó Csíkrákosból került a család tulajdonába több, mint harminc évvel ezelőtt egy molnártól, aki „*ezt magának indította vót ez a mólnár, hogy ő saját magának megcsinálja, csak nem ütte ki a méretet, csak a 90 centit s akkor ő ott az Olt mentin dógozott s a mán kicsike vót neki, ez a kű, s úgy vettük vót mi által.*”(2). A felsőt Sántatelekiből vettek egy leszerelt malomból. Egy malomkő körülbelül egy fejtőstehén árát tette ki akkoriban. A kövek élettartama az eredeti vastagságuktól illetve a használat mennyiségétől függ. Egy évtizedet állandó használat mellett is kibírnak a kövek, az alsó kő életkora pedig azt is jól mutatja, hogy az elmúlt évtizedekben a malomnak már nem volt olyan nagy a forgalma. Másfelől a kő vastagsága a felsőnél igazán lényeges, mivel, ha az elkopik s már nincs elég súlya, nem őrl jól a malom. „*Aztán azért muszáj kicserélni, hogy vékonyodik el, különöst a felső s akkor nincs súly. Mer ugye meg kell legyen a súly s akkor emeli fel ha több szem fut be a két kű köze. Csak meg kell, hogy legyen a súly es.*”(2)

A malomkő hajtását biztosító részek közül elsőként a *malomkerékkel* kell foglalkoznunk. A mintegy 2 méter átmérőjű és 60 cm szélességű kerek valamennyi része fémről készült, leszámítva fenyőfa lapátjait az ún. *labodákat*. A laboda és a vízkerék hozzá kapcsolódó többi része által kialakított edényszerű szakasz elnevezése a *sejtár*, feladata, hogy a kerekre csapó vizet összegyűjtve annak nem csak a mozgásából, hanem súlyából adódó energiát is hasznosítsa. „*Ami bele van rakva, úgy mondják a laboda s a sejtárok, amibe belesik a víz. Az meg kellett tartsa a vizet tudja. Azért hitták sejtárnak, hogy az olyan pontosan kellett tudja, hogy amikor a víz*

*belecsapott, az meg kellett álljon, hogy tudja nyomni, forgatni a kereket, kapjon súlyt, hogy forogjon.”(2) A vízkerék méreteit a patak vízhozama alapvetően befolyásolja. A Tatros mentén, ahol bőven van víz, kis átmérőjű, széles kereket alkalmaznak (pl. Csula Béla malma), a Bódor malom viszont egy patak fejében helyezkedik el, így a kövek meghajtásához nagyobb átmérőjű, keskenyebb kerék szükséges.⁵ „Hat ugye azt Tatros víz hajtotta, az kicsike, törpekerék. De hát ugye oda nagy víz vót, oda eresztett nagy vizet. Szeles laj vót, sok víz s az nyomta a kicsi kereket is. Itt azért kell ilyen nagy kerék, mer aminél magasabb, jó hogy lassan forog küjjel, de belül gyorsabban megy. Nagyobb az erő. Itt mar ha kicsike vóna a kerék, belül meg sem tudná mozdítani, mer ugye kicsi a víz itt, kicsi a víz, nem az a nagy Tatros víz hajtja.”(2) A malomkerék két végén csapagyazott, tartóbakokon un. *medvetalpakon* nyugvó tengelye ugyancsak fémből készült. Mind ez, mind a kerék néhány évvel ezelőtt még fenyőfából volt, s az egyedüli fémrészüket a tengely végébe illesztett *csapok* jelentettek, amelyeken az egész forgott. Eredetileg a csapagyak helyett is más megoldást alkalmaztak. „Máskor tudja tettünk vót berbecsszarvat. Juh, annak a nagy szarva, különösen belőlfelől, ahol a víz nem érte, mert küjjel vásott el hamar a víztől. Arra, ha tettél egy kicsi zsírt, azon könnyebb forgott. S ha maskor nem, csak száraz bikkfa. Abba egy ekkorácska csutaknak helye vót. Belevétek, s oda egy kicsike rovást reátettek, s akkor az aztán ott magának vágott helyet, az a vas, amit a tengelybe ott belekeltek”(2) Az átalakításra a legfőbb okot az szolgáltatta, hogy a faszerkezet kevésbé időálló, s így lényegesen gyakrabban szorul javításra vagy cserére, ami egyrészt nagyon munkaigényes, másrészt csak megfelelő szerszámokkal, s leginkább mesterember segítségével lehet elvégezni. „Nem lehetett azt győzni fával, rohadt el a fa. Akkor arra fogjál mestert, faragja ki, s úgy véskélje ki, mer abba tesznek úgy a végibe, úgy mondjak csap, vasból kell csinálni egy ilyen horgas vasat, azt méretre pontosan, fixre belevésni. Mer azt úgy meg kellett csinálni abba a fába, hogy az a vas nem szabad vót megmozduljon, s az egyforma kellett hogy legyen. Oda olyan fát kellett keresni, hogy üsse ki azt a 30 vagy 40 centit kockába kifaragva. Ki kellett faragni kockába, s azt kivéskélni. Baj vót tudja. Hetekig dogozott egy mester, amíg kivéskélte, mer hát azt a külső kereket egy kereszt fogta rá, azt nem lehetett ráékelni, azt is keresztbe likakat ki kellett vézni pontosan. S a belső keresztet is, belől, ahol van a bélkerék. Mikor gondoltuk, hogy tényleg mán meggyen tönkre, akkor szereltük meg a fát, hogy legyen száraz, s úgy megcsináltuk, hogy mikor tellett vóna le, azelőtt tettük be.”(2)*

A vízkerék tengelyén, a malomházon belül helyezkedik el a *bélkerék*, mely két lapos szij és egy másik tengelyen lévő dupla fordítótárcsa segítségével továbbítja a forgómozgást a függőleges helyzetű *malomvasra* szerelt, vízszintes síkban álló tárcsára. A malomvas alul a *cserpenyőn* nyugszik, felül pedig a *perpence*, a felső malomköbe beékelt lapos, négyszög alakú vas közepén kialakított nyilasba illeszkedik, meghajtva ezáltal a követ. Azt a rest, ahol az alsó követ áthalad fával töltik ki megakadályozva ezzel közepén a szemek kihullását. A szilyhajtás felszerelése előtt a bélkerék oldalfelületébe ékelt fafogak a malomvasra szerelt korong 6 orsójával kapcsolódva forgatták meg a felsőkövet. Az orsókat faggyúval kentek, hogy könnyebben illeszkedjenek a fogakkal, ennek ellenére gyorsan koptak s gyakran cserére szorultak, ami a legfőbb indoka volt az eredeti hajtási rendszer megváltoztatásának. „Fogaskerék vót. Fafogak vótak abba a nagy kerékbe, s akkor vót egy, úgy híják korong, ami hajtotta fejel a követ. 6 darab orsó vót benne, s az úgy be vót osztva hogy az kellett találja a fogakat, mer ha nem, az úgy rázta a házat, omlott meg. Ha vásott egyik orsó jobban mint a másik, akkor mán nem úgy fogta. A másik azért vót jobb tudja, mer nem rázta a házat, simán ment, csak a kőnek a sühogása hallatszott.”(2)

A malomszerkezet további, apró ugyan, de el nem hagyható részei az ékek un. *cókok*, amelyek az egyes tengelyek helyzetének pontos beállítását, ezáltal a malom járásának finomítását teszik lehetővé. „Hát cókából áll a malom, cókából, ékből, ékből áll. Azt fixen megcsinálni nem lehet. Mindenütt cók van, tudja úgy mondjuk, ék, ezt úgy megcsinálni, hogy fixen álljon bájosan lehet. Igazítani kellett, koppintassz az ékre egyet s akkor mán hallod, hogy a kő hogy megyen, jól megyen, rosszul megyen.”(2)

A malomháztól mintegy 70 méterrel feljebb a patak fenyő rudakkal fel van duzzasztva. Ezt a *dugás*, melynek feladata a vízszint olyan magasra emelése, mely lehetővé teszi a víz továbbvezetését a patakmeder fölött a hegyoldalban kialakított, több mint fél méter széles, átlagosan 20 centiméter mély árkon, az un. *gáton* keresztül a *lajhoz*, ami egy ácsolt tartószerkezeten deszkából készített csatorna, és az érkező víznek malomkerék fölé vezetésére szolgál. A laj végen egy a malomból kampós rúd segítségével állítható *csapófa* van, melynek a helyzetét megváltoztatva lehet a vizet a kerekre irányítani, elindítva ezáltal a malmot, vagy félrevezetni visszajuttatva azt az eredeti patakmederbe.

A malomszerkezet bemutatása után, mielőtt meg továbbhaladnánk, érdemes felsorolnunk a szobában található egyéb, a molnársághoz közvetlenül kapcsolódó eszközöket: 1 mérleg, 1 *véka*, 1 *kupa*, 2 *zsákfogó*, 2 *kaus* (kis lapát a liszt felszedéséhez), 3 rosta, egy nagyobb és egy kisebb seprű (a liszt felszedéséhez), 1 hombár, 1 nagyméretű láda, két nagy és 2 kicsi dézsa (a liszt tárolására), 1 kalapács, zsákok, 1 kecske és 3 fenyőrúd (a kővágáshoz), 1 cirkalmazó, 1 motoroszemüveg (védőfelszerelésként kaptak a kővágáshoz, de soha nem használják...). Emelet a malomban vannak elhelyezve a régi alkatrészek (korong, káva, bélkerék) valamint

⁵ Mindennek a fizikai hátterét, és számítási módjait ld.: Márton L. 2003.

néhány, a molnársághoz nem kapcsolódó eszköz pl. kasza, dagasztóteknő. Ez utóbbiakat, amikor a malom még rendszeres használatban volt máshol tartották.

Képek a molnár mesterség köréből

A malom körüli munkákat 3 nagy csoportba oszthatjuk: az őrlő biztosításához, magához az őrléshez illetve a karbantartáshoz, javításhoz kapcsolódó tevékenységek.⁶

Az öröltetni való termény malomhoz szállítása valamint a liszt visszajuttatása a tulajdonoshoz a molnár mindennapi feladatai köze tartozott. Lovas szekérrel járva "szórta szét" a lisztet és gyűjtötte össze az új örölni valót. „Egy reggel elmentem s délre, délután egy órára kerültem haza a két lóval. Akkor két lóval mentünk. Egy nagy szekér lisztet felraktam, s szorongattam, akié, hogy, úgy raktam, hogy tudtam, hogy ne ezé legutoljában vevődik le a legalól s úgy sorba. Raktam. Csak mentem, állottam meg s vittem be, vagy ha volt férfi szólítottam meg, s jöttek, ki s vittek be, mentem tovább s mikor elfogyott, akkor megsírültem s jöttem visszafele, s akkor csak állították meg, hogy állj meg, van egy zsák terebuzám. , van két véka gabonám így.”(2) Emelet ha valaki megüzte hívásra is elment a molnár a házhoz. “Há még Középlokra, Antalokra is jártam, Sötét patakára, minden... Boros, minden patakra, ahová csak izentek, hogy menjek őrlőért, s hoztam ide, öröltem meg, s vittem haza.”(2) A közelben lakók, akik csak kisebb mennyiségben akartak öröltetni, maguk is elhozták a szemet, s azt nemegyszer a többi köze soron kívül beszúrva megcsináltak. “Innen közelről, ha sürgős vót valakinek, egy vékácskát-kettőt megöröltünk. Ha erőst szorgos vót, akkor azt beszúrtuk a többi közé. Az sürgős vót, kellett. Hozta haza csikból este, a hatan hazahozta. Ne féljen, akkor nem vót vonat! Vót, csak nem vót lej... Egy véka gabonát, s akkor azt leeresztettük. Vótak nagy családok biza, s akkor annak kellett az élelem, kellett süsse a kenyerét, az árpakenyeret vagy rozskenyeret, az nem számított, csak legyik.”(2) Ritkán, de az is előfordult, hogy valaki nagyobb mennyiségben hozott szekérrel, s meg is várta amíg elkészült. “Lóvészből is hoztak be darálnivalót. Bejártak, megtudták, s akkor úgy intéztük, hogy hozták be egy szekérrel, este behozták s reggelre készen lett, itt hált, s akkor vitte keresztül.”(2) A malom vonzáskörzete jelentős területet lefedett. Gyakorlatilag egész Gyimesfelsőlokról került ide őrlő, sőt Gyimesközéplokról, s mint az előbb láthattuk, meg Lóvészről is, ami már nem gyimesi, hanem csiki település.

Miután az őrlő a malomhoz került elsőként meg kellett állapítani a pontos mennyiségét, majd kivenni belőle a vámot, ami a molnár munkájáért járt. A világháború utáni években mindez már mérleg segítségével történt, korábban viszont hatóságilag hitelesített vékát és kupát használtak erre a célra. “Én azt már nem éltem, csak a kilót éltem, nekünk meg vót mán, amikor én megismertem a világot a mérleg. Előtte vót akkor a véka s a kupa. Egy kanna tudja, azt rendesen hitelesíteni kellett, s avval a kupával vettük. 15 kiló kukoricából, s búza, rozs, árpa 13 kiló egy véka, s a zab, jó-jó zab kellett egyen, hogy 8-9 kiló.”(2) A vám kivétele után a termény fajtájának és minőségének megfelelően nagyjából beállították a kövek távolságát és a tejsze dőlésszöveget, elindították a malmot, felöntötték a garatot s kezdetet vette az őrlés. A csorgóból kihulló lisztet rögtön az őrlés legeleji majd a későbbiekben még többször ellenőrizték s amennyiben szükséges volt, a malom beállítását tovább finomították. “Ha a kő sík, akkor mán lágy a liszt, szegény puliszka fő belőle. Osztán, ha éles a kő, akkor azt lehet szabályozni, hogy milyen lisztet csináljon.”(1) Attól függ, milyen száraz a kukorica, ha nyers vót, akkor nem tud menni, akkor nehezebben menyen, akkor nehezebben. Ugyanúgy a búza, ha nyers, akkor nehezen. Olyankor rávesszük nagyobbra, de abból mán lisztet nem lehet csinálni, amilyennek tudjuk, megöröljük, de abból jó liszt mán nem lesz.”(2) Ne fejjén, mer a fiam úgy tudja, mikor jó a liszt. Aszongya, édesanya, követ kell vágjak, mer nem jó a liszt. Akkor hozza a markába, veszem én is, nézem. Igazad van, bontsad széjjel a malmot.”(1)

Miközben a lisztelő fokozatosan megtelt, el kellett kezdeni visszaszedni a kész lisztet a zsákokba, mindenki elvárta ugyanis, hogy a sajátját kapja vissza, ne pedig másét. A zsákokat nem jelölték meg, amelyikből öntöttek, abba is szedtek vissza. A molnár egyébként is jól ismerte a jellegzetesen szótt csángó zsákokat, így cserére soha nem került sor. “Úgy tudtam tetszik tudni, úgy ismertem a zsákokat, hogy jelt se tettem rá. Esetleg vót egy krétácska, s húztam egy keresztet, amék gyéren örletett. Ha úgy küldte ide valakivel, nem én hoztam, úgy és megismertem kié a zsák.”(2) A garat újratöltésére is nagyon kellett ügyelni őrlésközben, mivel ha üresen járt a malom, az elkoptatta a köveket, s úgy már nem lehetett a kívánt minőségű lisztet készíteni.

A malomkövek rendes használat mellett is koptak természetesen s így bizonyos időközönként szükséges volt az újravágásuk. Ez komoly szaktudást igénylő, nehéz fizikai munkát jelentett a molnárnak. Először le kellett bontani a garatot és a kávat, majd fenyő rudak és a kecske(3 lábú fából ácsolt bak) segítségével az őrlőköveket kiemelni a helyükről. Ez mindig két embert igényelt, egyrészt a malomkövek súlya, másrészt balesetveszélyességük miatt. Ha más férfi nem volt a háznál, rendszerint a molnár felesége segédkezett. “Az mindenfele ott felbontódik, a követ azt ugye fel kell emelni. Van rendesen kecskéje. Az asszonyommal annyiszor

⁶ A munkák leírása az 1960-70-es évekre vonatkozik amikor a malom forgalma még meglehetősen nagy volt, bár az őrlés folyamata és a karbantartási tevékenységek értelemszerűen napjainkban is változatlanok.

felvettük vót. Van két fenyőrud, avval emeltük fel, s a kecskét azt tettük utána, hogy esmét tudjuk emelni fejjebb, s akkor dőtöttük neki hátul. Egy nem tudja ezt csinálni, mer lenyomja. Ugye megsikodik hirtelen, az összenyom. Na kő, kő.”(2) Miután a kövek fel voltak véve, a molnár különböző alakú és méretű kisebb csákányokkal azok felületét jó minőségű liszt készítéséhez megfelelő formájúra alakította. “Egyszer vágódik az alsó kő igyenesen, a széle igyenesen, a felső követ pedig facsarosan kell vágni, nem igyenesen, mer akkor, ha egyformán vágódik mind a kettő, akkor nem lisztel, befele lisztel, szedi vissza, ide alul, ahol megyen be a szem. Ezt cserélgetni kellett, az egyiknek facsarosnak kellett állni, hogy a liszt jöjjön ki a káva mellé, s akkor hintette. Csak annak a szele, ennyi szabad, érje egymás. Belül a közepe, úgy mondjuk az emésztője az durva, úgy mondjuk, ilyen bucsákolóval vágjuk meg. Ilyen nagy kalapáccsal, ilyen hegyes vót. Avval vertük meg, s a másikat ilyen lapos csákányval, ezt a tenyér szélességűt, ahol csinálja a lisztet. Olyan apróra kell, egy akkora helyt olyan apróra kell, de beljebb nem kell olyan apróra.”(2) Az egész munkafolyamat a kövek kiemelésével és visszahelyezésével együtt mintegy másfél órát vett általában igénybe.

A kővágással együtt történt rendszerint az alsó kő pontos beállítása, cirkalmazása. A cirkalmazó lényegében mint egy körző működik, az egyik véget a malomkő középpontjába állítják, míg a másikkal ellenőrzik a kő szelénél, hogy az síkban áll-e, s amennyiben szükséges változtatnak a kő helyzeten. “A cirkalmazás az mint egy körzővel az írásba, egy körzővel, ott arra a köre rátettük s akkor néztük, hogy lám egyforma-e az alsó kő, hol van feljebb, hol van alább. Akkor alul a cókval, az ékvel szorítottuk, hogy feljebb aljon, úgy, hogy a cirkalom egyformán legyen a kő szelén. Az fixen kellett, vízmertekre kellett aljon az alsó kő, s aztán a felsőt akkor lehetett reá reparálgatni.”(2)

Ugyancsak a molnár rendszeres feladatai köze tartozott a dugás, a gát és a laj tisztítása, karbantartása, ezáltal az őrléshez szükséges megfelelő vízmennyiség biztosítása. Különösen nyári időszakban, amikor egy-egy nagyobb esőzés után a patak megáradt hordalékkal töltve meg ezeket a részeket, akadályozva ezzel a malom folyamatos működését. A tisztításra kapákat, lapátokat használtak. “Hát biza avval meg vót a baj, nyárba biza hozzá kellett ügvelni, ha jött a víz. Megtőttötte végig, ahogy tetszik látni ki, hogy, úgy megtőttötte mocsokkal s iszapval, hogy... S akko azt hánd ki. Ha napokig kellett kihánni. Akkor 2-3 nap ment, s akko esmént megtőttötte. Vótak ugye nyárba a nagy vizek. Most egy pár évről nem vót olyan nagy árvíz, de akkor úgy és vót, minden második nap kellett kitakarítani. Megtőttötte a dugást, végig be ide a lajig ni, ami leér a kerekig, az a mocsok homok, iszap, ne, amit a hegyről hozott le.”(2) Nemegyszer olyan árvíz volt, ami a dugást is elvitte, aminek az újjraépítése hosszabb időt vett igénybe.

Míg nyáron az áradások, télen a nagy hideg jelentette a gondot. Ha ugyanis a gát vagy a laj felfagyott, nem tudta a patak vizét a malomkerékre vezetni, s az a jégrétegen szétfolyva elárasztotta a gát körüli részeket, s nem egyszer a malom alá is befolyt. Ilyenkor a legfontosabb feladatot a jegelés, azaz a megfagyott részek kitisztítása jelentette. “Sokszor biza éjjel eresztettük s azon kaptuk, hogy egyszer csak sutty megállott. Már fejjel kifagyott a víz, kétféle futott s nem jött annyi víz le, hogy hajtsa. Akkor meg kellett álljunk. Meg úgy és vót biza, a hordozós lámpát fogtuk s jegeltük, mikor észrevettük, hogy valahol fogja a kereket.”(2) “Tudom Gyuri katona vót s felsajzott a víz s jött be ide a házunkba. Felsajzott, felfagyott a helyiről s kiontott itt a házunk hátinál. S olyan vót akkor a malom, hogy olyan kő fundamentuma vót, s ha oda nem tért, akkor bement a malomba, s akkor onnat úgy kellett kimerjük csebrekkel. Tudom éjjel felkeltem, oszt amit tudtam kimertem, oszt másnap kihordtuk az egészet.”(1) Előfordult olyan hideg is, hogy a malomkerék házat kötött maga körül jégből s az alatt tudott továbbjárni. A kerek védelmére egyébként farudak közé szorított, szalmából paravánt készítettek, melynek feladata a kerek elé állítva a huzat felfogása volt. “S akkor meg régebb csináltak olyat is, hogy szalmát kötöttek fa közé az elibe, előlfelől, hogy ne legyen huzat, hogy ne fagyjon meg. S akkor az a szalma úgy megfagyott vizesen s akkor védte tudja a hidegtől a kereket.”(2)

A használat közben megrongálódott, vagy tönkrement alkatrészek javítása, cseréje szinten a molnárt terhelte. Amennyibe a probléma kisebb volt, azt maga is meg tudta oldani, nagyobb javításoknál azonban már legtöbbször szakember segítségére szorult, mivel ahhoz még ha szaktudása volt is, speciális eszközkészlete legtöbbször nem. “Ez mikor elromlott na, ehhez mester kellett. Ha küjjel a kerek egy, úgy mondjuk, ahova csap bele a víz, laboda, az ha kiesett, azt az uram meg tudta csinálni, vagy a fiam. De ha más egyeb, benn a belsejében, azt más nem tudta mer a más mesterembernek való.”(1) A Bódor malomban ezeket a munkákat a család közeli rokona, az asztalos műhellyel rendelkező Antal Imre végezte. “Eskető keresztapánk tetszik-e tudni nekünk ács volt, apósom felől első unokatestvérek. Hát, ami famunkát meg kellett csinálni azt ő csinálta meg, mert őneki ugye vót szerszámja, s tényleg, barmit csak fából lehetett, ő megcsinált mindenfelét. Ács, kerekes, mindennek neki fogott, ami csak fából létezik. Az, uram is segített neki, de maga azt nem tudta, há ahhoz szerszám kellett!”(3) Volt azonban néhány olyan molnár is Gyimesben, aki maga el tudott végezni minden javítást, pl. Középlokon Csillag Péter, akinek a malma mellett külön műhelye is volt, s nem egyszer másoknak is dolgozott.

A malom jelentősége a Bódor család életében

A malom nemzedékek óta meghatározó, de nem egyedüli mozzgóeleme a Bodor család fejlődésének. Bár a régebbi időkben komolyabb jövedelmet s egyfajta rangot jelentett, csak önmagában a család megélhetését soha nem tudta biztosítani, így különböző kiegészítő tevékenységek végzése is szükséges volt.

Közvetlenül a malomból származó jövedelemforrás a vám, a terményből az őrlésért kivett rész. Ez törvényileg előírtan 12%-ot jelent. Amióta a malom engedély nélkül működik, a család csak 10%-ot szed. *„Ez törvényes vót, e vót a 12%. Hán kiló vót, szoroztam meg 12-vel, s amennyi kijött, 5 kiló, 6 kiló, azt vettem ki. Hát most osztán azután, hogy, mikor ugye hogy mondjam, hogy nem törvényesen ment, csak úgy feketén, akkor kevesebbet vettem, 10-et. Mindenki éljen meg, én és éljek meg s közbe más is.”*(2) A malomhasználat minden időben költségeket is jelentett: fizetni kellett évente a vízhasználatért (még napjainkban is kell), az engedélyért a malom üzemeltetésére, egészségügyi biztosításra, de a legnagyobb tételt az adó jelentette. Az adózás rendszere a 20. században többször változott.⁷ Tankó Béla Csula szerint a világháború előtti években a vámot a molnárok megtarthatták, készpénzben kellett egy bizonyos mennyiségű adót fizetni az államnak. A “kicsi magyar idő” kezdetekor 1940-ben vezették be a regiszter rendszert, ami gyakorlatilag a malom forgalmának könyvelését jelentette. Az adót ez alapján vetették ki a vám egy részének természetbeni beszolgáltatása valamint pénz formájában. A regiszteres világ körülbelül a 60-as évek közepéig tarthatott. A regiszterben pontosan vezetni kellett az őrlőtő személyt, az őrlött mennyiséget, a kivett vámot. Emellett egy bónt kellett írni két példányban, az egyiket a zsák szájára kötni, a másikat pedig megtartani ellenőrzés esetére. *„Azt be kellett vezetni, kié az az őrlő. Egy nagy füzet vót. Kié a gabona, hány kiló, bemérem, ennyi kiló, ennyi a vámja s ennyi megyen vissza, s ennyi porlott el, s az meg kellett legyen. S akkor egy bónt kötöttünk rá a szádára, a zsák szádára. Az egy olyan nótesz, rendes, hivatalos. Két példányba kellett írni, egyik maradt ott benn a tömbbe, a másikat kellett kötni a zsákra. Lepecsételve minden lap. Hivatalos, az sorszám szerint vót. Hogyha hiányzik, akkor mar láttak meg, hogy na ez feketén ment.”*(2) A regiszter vezetését fináncok ellenőrizték s ha rajtakaptak a malmost, hogy feketén őrlött a bon kiadása nélkül, az komoly büntetést jelentett. Ennek ellenére a feketézés mindig ment, megvoltak azok a módszerek, amelyekkel a lebukás veszélyét csökkenteni lehetett. *„Becsuktuk a tiszta szobába a zsákokat, terítettünk rá egy nagy pokrócot, s betettük oda, s az ajtót bezártuk, hogy vaj egy kiló feketén es menjen, hogy nekünk es maradjon. Vótak ügyes emberek, akik a bónt visszaadtak az ő zsákjukról, s reátették a következőre, érti-e, hogy akkor nem vót két rend bón kiadva, csak egy, s akkor ugye egy rend őrlő nekünk megjött. Ilyen életet éltünk! Így kellett lopni... Mer úgy jártak, Szeredából minden heten ellenőr vót. ”* Mindenesetre ha a fináncok valamit találtak (márpedig azok mindig találtak...), még mindig ott volt a megvesztegetés lehetősége is, úgyhogy üres kézzel ők nem gyakran távoztak. *„Ezek a fináncok tudja, az a pénzük ganajság vót. Ha az kijött, az valamire megbüntettet. Az úgy el nem ment, hogy valami kicsire meg ne büntessen, vagy ha nem, há kellett rakjad a zsebébe.”*(2) A pénzben fizetendő adó mellett a regisztervezetés megszűnése után a malom forgalmától függetlenül, egy próbaőrlés alapján állapították meg az évenként beszolgáltatandó vám mennyiségét, melyet negyedévenként kellett Csíkszeredába szállítani. Ezért cserébe egy minimális összeget fizettek a molárnak, de ez valójában csak az államnak volt jó üzlet. *„Osztán egy olyan törvény jött, hogy többet nem regisztereztünk, s csak úgy kivettek, na ennyi az évre a kvóta s ennyi a vámgabona. Akkor se bón nem vót, semmi, nem kellett cirkafirkálni, ha őrlöttél, ha nem, ezt valahogy be kellett adni, ezt a vámot. Az üket nem érdekelte. Jöttek ki, próbaőrlést csináltak, s tudja-e? Felöntöttek egy vékát vagy kettőt, s nem tudom, csak percekig erejsztették, hogy mennyit jár le, azt meg mérték, s aszerint vetettek ki. Kivetettek egy évre 3000 kilót s akkor azt negyedévenként elosztottak, s egy papíron küldte, úgy ahogy az elő vót írva, s azt be kellett szállítani Szeredába. Gondolja meg, szekervel vagy motorval, mer az ha egy napot késett, mán szólítottak fel, s büntettek meg. S há mit, banit fizettek! 70 banit, 60 banit kilójáért. Há még az se vót megfizetve, hogy bevitted.”*(2)

Ezek a költségek együttesen olyan magasra emelkedtek, hogy a család úgy döntött, tovább nem éri meg hivatalosan üzemeltetni a malmot. Így 1971-től többet nem váltottak engedélyt s Bodor János Szeredában vállalt munkát. *„3000 kiló, akár terebúza, akár rozs, vagy akármiből, de az meg kellett, hogy legyen, s fizettek 70 banit. Még meg se fizették, há mi pénz az. S azon kívül egy évi adó 560 lej vót, s plusz 500 vót az engedély, s az egészségügy 100 lej, azt es kellett fizejse. Az Úristen őrijzen, hogy annyit kellett fizetni. Aztán én munkába indultam, s mi akkor szakítottunk az engedélyváltással.”*(2) Mindez azonban, mint az eddigiekből már kiderült nem jelentette azt, hogy a malom leállt volna, napjainkig működik. Erre a lehetőséget egyrészt félreeső elhelyezkedése, másrészt a helyi tanács elnéző volta teremtette meg. *„Nem szólott senki semmit, semmit. Tudták, hogy dógozni járok. Jelenteni jelentettek, de olyan vót a személyzet, hogy nem vették fel a jelentést. Tovább nem jelentettek, csak ide fel, s azt mondták, nem baj, mer így csinálunk, úgy megbüntettjük, s nem csináltak semmit, mer tudták, hogy azelőtt mennyiket kellett, hogy fizessünk.”*(2)

A malom minden időben lehetőséget nyújtott egyéb, nem közvetlenül az őrlésből származó jövedelemforrásokra is. Ilyennek számított például a disznótartás, ami egy malom mellett mindig könnyebben ment. Akárhogy ellenőrizték a regisztert, bármennyi vámot is kellett beszállítani Szeredába, egy-egy kupa

⁷ A törvények áttanulmányozására nem nyílt lehetőségem, az adatok az adatközlők visszaemlékezéseire alapulnak, az egyes adózási formák időbeli elhelyezése és azok szerepe csak körülbelüli pontosságú.

takarmány az állatoknak mindig kikerült. *„Tartottunk disznyót. Olyan szalonnás disznyókat öltünk ne, nem kellett az újig búsulni a szalonnát. De milyen disznyókat tartottam. Ugye malom vót, hintő! Olyan malacokat... miko négy hetes vót, na menjünk Palánkara, vigyük el a malacokat. Vót 7-8 malac, nem tettük egy ládába, hanem kettőbe.”*(1) Másik tevékenység, amire a malom könnyen lehetőséget adott az a rozspálinkafőzés. A régebbi időkben ez a következőképpen történt: A megdarált rozsból, *pityókából*, cukorból, élesztőből és vízből masszát készítettek. Ezt állni hagytak egy darabig, majd egy nagy üstbe öntöttek, beleállítottak egy kisszékot, melyre egy kisebb edényt tettek, amelybe főzés után a pálinka összegyűlt, az egészet egy másik üsttel leborították, majd a kettő érintkezésénél tésztával körbetapasztva lezártak. Az üst alá tüzet rakva körülbelül egy órai főzés után a pálinka elkészült. Napjainkban a család egy házi készítésű pálinkafőzőt használ, mely lényegében egy csatos tetejű eredetileg tejhordásra használt kanna, melynek a tetejébe vékony csövet illesztettek. A masszát a kannába rakva s melegítve a vékony csövön keresztül a pálinka egy másik edénybe csepeg ki.

A megélhetés másik nem a malomhoz kapcsolódó alapját a Gyimesben általánosan elterjedt kalibázó állattartás jelentette s napjainkban is jelenti. A család legkevesebb két tehenet és egy lovat minden időben tartott. A tehenek tavasztól őszig a kaliba mellett voltak, ellátásuk valamint a fejés és a tej feldolgozása a nők feladata volt. A ló mivel az őrlő és a liszt hordása megkövetelte, állandóan a háznál maradt. A férfiak számára a szénacsinálás jelentette nyári időben a legnagyobb munkát, mely miatt a malomhasználat rendje is módosult az őrlés éjszakára kerülésével. *„Muszáj vót menni a mezőre es, amikor a szezonja vót a kaszálásnak. Meg kellett állítsuk mer muszáj vót. Akkor csak éccaka ment.”*(2)

A 20. század vége felé haladva az időben a malom gazdasági szerepe fokozatosan csökkent mára kiegészítő tevékenységgé redukálódva, míg a kalibázás jelentősége növekedett. A család gazdaságának ebbe a rendszerébe jelentett plusz forrást az a munkabér majd nyugdíj, melyre a csíkszeredai munkavállalás által Bódor János szert tett, megadva ezzel a három legfontosabb összetevőjét a gyarapodásnak.

A molnársággal foglalkozó néprajzi leírásokban a malom gyakran, mint a társas élet színtere jelenik meg, ahol az embereknek az őrlésre várva lehetőségük nyílik a beszélgetésre, a hírek cseréjére. A Bódor malom ebből a szempontból kivételt jelentett hiszen, mint láthattuk az őrlő és a liszt hordása alapvetően a molnár feladatai köze tartozott, így a megrendelőnek csak ritkán kellett várakozással a malom mellett tölteni az idejüket. Néha akadt azért rá alkalom elsősorban, mikor csak keveset akart valaki őröltetni s azt soron kívül beszúrtak a többi köze. *„Aki kevesebbet hozott hát... Önts fel s addig itt eltöltjük, hogy járja le, vigyem el. Há vót egy 20 kiló 30 kiló, felöntötte s amíg egy fél literceskét beszélgettek, meglett. Biza még úgy es vót, hogy nem itt vót, alább vót a bót, még hoztak palinkát es, itt itták meg s még adtak nekem es, amelyik itthon vót.”*(1) Ezek azonban inkább kivételeknek, mint általános gyakorlatnak számítottak.

Molnárnak lenni az elmúlt század során fokozatosan változó társadalmi pozíciót jelentett Gyimesben. A rang, a tekintély a malmok iránti szükséglet csökkenésével egyenes arányban változott. A század első felében a malom birtoklása egy közösségileg elismert rangot s egyben viszonylagos jómódot jelentett. *„Vót becsülete a mónárnak, mer csak sok embernek adott élelmet.”*(4) A társadalmi pozíciót jól megvilágítja az a tény például, hogy Berta néni beházasodását annak idején ellenezte a család, mivel szegénynek, rangon alulinak tartották. *„Akkor ezek olyan nagy nevek vótak, nem akartak engem, hogy szegény emberé vótam. Azt mondtak, az nem való mónárnának.”*(1) A munkáért járó megbecsülést még az 1960-70-es években is azzal fejezték ki, hogy sok háznál megkínálták a molnárt valamivel, mikor visszavitte a lisztet. *„Feltette szekérre azt a zsákot, s esmerete, hogy melyik melyiké, s vitte. A kapuba állott meg s vitte be. Megköszöntek ne féljen! Sok helyt még meg is tisztelték egy pohárával.”*(1) Napjainkra azonban a gyimesi malmok majdnem teljes eltűnésével egyetemben a molnárság rangja is feledésbe merült. *„Nem becsülnek minket, sőt irigyek, irigyek. Amit most hoztam, ezt a négy zsák kukoricát, meg erre is irigyek itt a szomszédság, hogy én ezt őrlöm. Há mán jelentettek a néptanácsnak! Onnat is kikergette őket a polgármester úr, menjenek ki, ezután ne jöjjenek ide, hagyjanak békít neki, hogy kinek tud, bár őrljön meg egy vékát. Oda kerültünk. Ilyen irigyek. Csak én élhessek, más nem. Osztán nem baj ha másnak, bocsánatot kérek, a bele nyúlik meg. Ez így van most sajnos.”*(2) *„Vót kötényem, ezt es megvertem, azt es megvertem, mindenütt pénz vót, zergett a pénz. De azt meg kellett ám takarítani, ha úgy akartál, hogy pénz es legyen! Most csúfolkodnak s azt mondják: most nem vered itt es ott es a zsebedet, nem zereg a pénz.”*(1)

Ez az utóbbi néhány mondat jól mutatja, hogy mind gazdasági, mind társadalmi vonatkozásokban milyen jelentős változások zajlottak le a hagyományos típusú malmok és a molnárság közösségben betöltött szerepében. Hozzáadva ehhez a ténytet, hogy a jelenlegi molnár után nincs senki, aki továbbvigye a mesterséget, mivel egyetlen fia soha nem érdeklődött az iránt, néhány éven belül a Bódor malomra is valószínűleg az a sors vár, mint annyi más társára Gyimesben: a végleges leszerelés. *„ Ne féljen, mer a fiamtól ülhet a malom, ő nem es tudná csinálni, nincsen ösztöne hozza. Amíg tudok, még annyira az egészségem engedi, magunknak valamit megőrölök. Az kitakarítódik aztán. Egy legénnek jó lesz. Unokám van, hát abból lesz akármilyen jó szoba. Kitakarítódik utánam az...”*(2)

Adatközlők⁸

1. Bódor Györgyné Tankó Berta Petuk, Gyimesfelsőlok, Görbe pataka, Sz:1920
2. Bódor János Molnár, Gyimesfelsőlok, Görbe pataka Sz:1942
3. Bódor Jánosné, Gyimesfelsőlok, Görbe pataka, Sz:1944
4. Tankó Béla Csula, Gyimesközéplok, Sz:1924
5. Csillag Anna, Gyimesközéplok, Hidegség pataka, Sz:1927

FELHASZNÁLT IRODALOM

DOBOS FERENC

1939 A gyimesi szoros földrajza. Pécs.

LAMBRECHT KÁLMÁN

1915 A magyar malmok könyve. Bp.

MÁRTOM LÁSZLÓ

2003 Vizimalmok Erdélyben. Csíkszereda.

OSVÁTH GÁBOR DÁNIEL

1999 Malomépítészet Torockón a 18-19. században. In: Népi Építészet Erdélyben. Szentendre.

PONGRÁCZ PÁL

1967 Régi malomépítészet. Bp.

SEBESTYÉN KÁLMÁN

2001 Kalotaszegi régi malmok. In: Honismret. március.

TANKÓ GYULA

1992 Gyimesi szokásvilág. Székelyudvarhely.

2001 Életvitel a Gyimesekben. Székelyudvarhely.

TARISYNÁS MÁRTON

1982 Gyergyó történeti néprajza. Bukarest.

⁸ A gyűjtés három alkalommal: 2001 tavaszán, valamint 2002 és 2003 nyarán történt. Az adatközlők neve előtt található számok a szövegben a tőlük idézett rész mögött zárójelben találhatóak.